

Robertas GEDRIMAS

Šiaulių universitetas

J. A. PABRĖŽOS GEOGRAFIJOS VADOVĖLIO TERMINAI

Jurgis (vienuolis Ambraziejus) Pabrėža – žymus XIX a. I pusės lietuvių gamtininkas, gydytojas, kunigas, vienuolis, šiandien labiausiai vertinamas kaip lietuvių mokslo terminijos pradininkas. Tai pirmasis lietuvis, pradėjęs mokslo darbus rašyti lietuviškai. Pabrėža, kilęs iš Večių kaimo (Lenkimų parapija, Skuodo valsčius), sąmoningai rašė tik tarmiškai, gimtąja šiaurės žemaičių kringiškių šnekta. Jis savo raštų kalbos nemėgino derinti prie kitų tarmių, nesistengė, kad jo veikalai būtų suprantami visiems Lietuvos žmonėms, kaip kad vėliau darė iš tos pačios parapijos kilęs Simonas Daukantas ar kiti ano meto rašytojai. Kaip teigia G. Subačius, Pabrėža jau galvojo apie bendrinės rašomosios žemaičių kalbos kūrimą ir kaip pagrindą jai paėmė gimtąją šiaurės žemaičių patarmę (Subačius 1996: 43). Vadinasi, ir jo mokslo darbuose vartojami terminai turėjo tapti bendrinės rašomosios žemaičių kalbos leksikos svarbia dalimi. Dėl to Pabrėža terminus kūrė ypač atidžiai ir stengėsi, kad jie atitiktų tarmės dvasią, būtų priimtini jos vartotojams, kitaip sakant, galėtų įsigalėti bendrinėje kalboje. Pabrėža beveik nebuvo išvykęs iš Žemaičių krašto, išskyrus kelerius studijų metus Vilniaus universitete, tuomet vadintame LDK vyriausiąja mokykla¹, tad jo kalbos neveikė kitos lietuvių tarmės. Galima sakyti, kad Pabrėžos veikalų kalba yra autentiška to meto žemaičių tarmė.

Neabejotinai didžiausi Pabrėžos nuopelnai yra botanikos terminai. Lietuvių botanikai, dar ir šiomis dienomis, pristigę kokio žodžio augalui pavadinti, kartaisakis kreipia į šimtamečius Pabrėžos rankraščius². Be botanikos, Pabrėža dar labai domėjosi ir geografija. Tai

---

¹ Beveik visi autoriai, kiek plačiau tyrę Pabrėžos biografiją, mano, kad jis Vilniaus universitete studijavęs 1792–1794 m., o Vaclovas Biržiška teigia, kad Pabrėža į Vilniaus universitetą įstojęs tik 1793 m. ir studijavęs iki 1794 m. (plačiau žr. Gidžiūnas 1994: 13).

² Naujausio *Botanikos vardu žodyno* (1998) įvade nurodoma, kad vienas iš augalų pavadinimų šaltinių buvo Pabrėžos rankraščiai (BVŽ 1998: 7).

rodo du didžiuliai pasaulio atlasai³, išlikę iš jo asmeninės bibliotekos. Viename iš jų Pabrėžos ranka lenkiškai yra surašytos valstybės, kraštai ir jų didžiausi miestai, atlaso gale daugelis valstybių aprašyta smulkiau. Kauno viešojoje bibliotekoje irgi saugomas vienas geografijos veikalas⁴ iš Pabrėžos asmeninių knygų (žr. Pribušauskaitė 1982: 35).

Vis dėlto svarbiausias ir svariausias Pabrėžos domėjimosi geografijos mokslu įrodymas yra jo žemaitiškai rašyta nedidelio formato (166 puslapių) penkių pasaulio dalių politinės ir fizinės geografijos rankraštinė knyga⁵. Šią knygą visi tyrėjai sutaria laikyti vadovėliu, nes joje yra išdėstyti fizinės ir politinės geografijos pagrindai ir ji veikiausiai buvo skirta naudoti mokykloje. Tiesa, joje mokiniamis nėra jokių užduočių ar klausimų. Kiek plačiau ją tyrinėjęs J. Tarydas teigia, kad tai pirmasis lietuviškas geografijos vadovėlis⁶ (Tarydas 1972: 55). Šis veikalas Pabrėžos biografams leidžia teigti, kad 1816 m. įstojęs į Kretingos pranciškonų vienuolyną šio vienuolyno mokykloje, be tiky-

---

³ Vieną atlasą sudaro penkiasdešimt žemėlapių (*Atlas von 50 Karten*), kitą – aštuoni: viso pasaulio (*Mappa Totius Mundi...*), Europos, Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (*Regni Poloniae Magnique Ducat Lithuaniae...*) ir kt. Dabar jie saugomi Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriaus Pabrėžos fonde (F 124–8; F 124–9).

⁴ [L.] Echard. *Dykcyonarzyk geograficzny, czyli Opisanie Królestw...* pirmas ir trečias tomai, išleisti Varšuvoje 1783 metais.

⁵ Šis Pabrėžos rankraštis yra be antraštinio lapo, taigi nežinomas jo pavadinimas, o bibliografijoje vadinamas pagal pirmąsias eilutes: *Įžėgis. // Geograpyje (:Žemiuraszts) ira apraszims žemys [...]*. Rankraštis saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (F 9–3361).

⁶ Ne visi geografsai šią knygą laiko pirmuoju lietuvišku geografijos vadovėliu. S. Vaitėkūno *Enciklopediniame geografijos žodyne* teigiama, kad „1898 m. P. Vileišis parašė pirmąjį lietuvišką geografijos vadovėlį“ (Vaitėkūnas 1994: 215). Čia reikėtų patikslinti: P. Vileišio *Trumpa geografija arba žemės aprašymas* (Čikaga, 1898) yra pirmasis spausdintas originalus lietuviškas geografijos vadovėlis. Geografės I. Švarcaitės nuomone, pirmuoju lietuvišku geografijos vadovėliu galima vadinti ir Simono Daukanto *Būdą*, nes jame daug geografijos terminų (Švarcaitė 1981: 213). Kiti geografsai pripažįsta, kad Pabrėža yra seniausio lietuvių geografijos vadovėlio autorius (Kudaba, Bie-liukas 1976: 207).

bos, lotynų kalbos ir gamtos mokslo, Pabrėža dar dėstė geografiją⁷ (Gidžiūnas 1994: 70).

Pabrėžos geografijos vadovėlio sandara paprasta. Knyga prasideda įžanga (*Ižėgis*, p. 1–13), kurioje apibūdinamas geografijos mokslas, nurodomos jos rūšys (*geograpyje matematycznyny, fizycznyny, palytycznoji*) ir apibrėžiami pagrindiniai terminai. Toliau vadovėlis pagal žemynus suskirstytas į penkias dalis (*atskiriós*). Daugiausia vietos skiriama Europai (*Europa*, p. 13–113), kitiems žemynams – Azijai (*Azya*, p. 113–139), Afrikai (*Afryka*, p. 139–146), Pietų ir Šiaurės Amerikai (*Ameryka*, p. 146–162). Australijai (*Australije arba Oceanije*, p. 162–166) – pusė tiek vietos. Skyriaus pradžioje pateikiami bendrieji duomenys apie žemyną, toliau atskirai aprašomos to žemyno valstybės (plačiau apie knygos sandarą žr. Tārvydas 1972: 55–56).

Knygoje nėra nurodyta parašymo data. J. Tārvydas mano, kad vadovėlis parašytas po 1825 m., nes jame minimas Rusijos caras Nikolajus I, kaip tik tais metais pradėjęs valdyti, ir ne vėliau kaip 1830 m., nes nuo tada Pabrėža atsidėjęs vien botanikai (Tārvydas 1972: 56). Matyt, remiantis šia nuomone, bibliografijoje irgi nurodoma, kad Pabrėžos *Geografija* parašyta po 1825 m. (Kišūnienė 1972: 97). Tačiau Pabrėžos geografijos vadovėlio datavimą leidžia patikslinti dar vienas svarbus faktas. Knygoje yra minimas popiežius Grigalius XVI, tapęs popiežiumi 1831 m., t. y. daug vėliau, nei Rusiją pradėjo valdyti caras Nikolajus I: *Poniawoojėzió ira Grygaalós XVI. gabwa bažniiczys Riimyszkoosys*⁸ 63. Vadinasi, Pabrėža ją parašė po 1831 m. Tai patvirtina ir rašybos analizė. G. Subačius, išnagrinėjęs Pabrėžos veikalų rašybos raidą, nustatė, kad ši knyga yra vienas pirmųjų Pabrėžos veikalų, rašytų su priebalsėmis *čz, šz* ir sudvejintomis balsėmis⁹, ir linksta manyti, kad knyga sukurta apie 1831–1834 metus (Subačius 1996: 42).

---

⁷ Kadangi Pabrėža žemaitiškai parengė geografijos vadovėlį, galima manyti, kad jis ir mokiniams geografiją aiškinauęs žemaitiškai (Gidžiūnas 1994: 72).

⁸ Dėl Pabrėžos rašybos žr. Jonikaitė 1972: 62–65; Subačius 1996: 11–113.

⁹ Knygos pradžioje šios ypatybės vartojamos daug rečiau, į antrąją knygos pusę jų gausėja, dėl to ir straipsnyje tas pats žodis gali būti nevienodos rašybos.

Pabrėža niekur nenurodo, kokiais šaltiniais rėmėsi rašydamas šią knygą. Veikiausiai jis naudojosi lenkiškomis geografijos knygomis, tai rodo tikrinių vardų lenkiškos lytys, pvz., *Wataakaa* „Italija“ 57 (į tai atkreipė dėmesį ir Tarvydas 1972: 57), taip pat knygoje retesni terminai aiškinami lenkiškai. Ko gero, tai nebuvo vieno kurio veikalo vertimas ar sekimas, nes neaptikta panašaus lenkiško geografijos veikalo, išleisto XVIII a. pab. – XIX a. pr., kuriame taip glaustai būtų aprašytos visų žemynų valstybės. Pabrėžos vadovėlis gal kiek primena K. Wyrwicziaus *Geografiją* (Wyrwicz 1799). Čia, kaip ir Pabrėžos knygoje, pirmiausia paaiškinami svarbiausieji terminai. Apibrėžimai abiejose knygoose formuluojami panašiai, tik Wyrwiczius juos pateikia klausimų ir atsakymų forma: plg.: *Geograpyje (: Żemiu-raszts) ira apraszims žemys, qt kóry giwenam 1 ir Co iest geografia? Geografia abo nauka kraiojisarska iest Opisanie Ziemi* (Wyrwicz 1799: 1). Wyrwicziaus *Geografija* negalėjo būti pagrindinis Pabrėžos šaltinis, nes joje aprašomas tik vienas Europos žemynas. Pabrėža, matyt, naudojosi visais jam prieinamais šaltiniais ir žemaitiškai išdėstė svarbiausias fizinės ir politinės geografijos žinias apie visus pasaulio žemynus.

Kalbos mokslo istorijos dėlei reikėtų paminėti, kad pirmajame lietuviškame geografijos vadovėlyje yra išvardytos pagrindinės Europos kalbų grupės, pvz.: *Lyżówiu binktoryniu rokóu wyinóulyka 1) biskayskynis; 2) szkockoiryckynis (: celtogaulskynis); 3) cymbryiskynis; 4) finskynis; 5) grekynis; 6) lotynyszkasis; 7) arnauckynis arba albanskynis; 8) germanskynis; 9) žemaytynis, lyitówynis, yr latwyszkasis; 10) słowianskynis; 11) tórkyszkaa–tatarynis. Apar tu židyszkas is yr Cygonyszkasis* 19–20. Kaip matyti, čia į vieną gretą su indoeuropiečių kalbų grupėmis pakliuvo ir kitų kalbų šeimų grupės (terminu *biskayskynis* turbūt vadinama baskų kalba, *finskyinis* – tai finougrų šeimos kalbų grupė ar kalba; tiurkų – *tórkyszkaa–tatarynis*). Pabrėža nevartojo vieno termino baltų kalbų grupėms pavadinti, o žemaičių tarmė laikoma atskira baltų kalba ir nurodoma pirmoji.

Lietuvių kalbotyrai ir geografijos mokslui šis Pabrėžos darbas yra svarbus kaip vienas pirmųjų lietuviškų geografijos terminų kūrimo pavyzdžių. Taip pat neabejotina jo vertė istorinei leksikologijai ir dialektologijai. Deja, lietuvių geografoi nepasekė botanikų pavyzdžiu ir

juo nesinaudojo kurdami lietuviškus geografijos terminus¹⁰. Neparodė Pabrėžos geografijos vadovėliui reikiamo dėmesio ir leksikografai – jo žodžiai nepateko į didįjį *Lietuvių kalbos žodyną* (LKŽ).

Pabrėžos *Geografijoje* rasta per 250 terminų, iš jų apie 200 yra vienažodžiai. Suprantama, čia vartojami ne vien geografijos terminai, rasta nemažai ir kitų, geografijai artimų, sričių terminų. Aptardamas ekonominę šalies padėtį, autorius neišsiverčia be ekonomikos terminų, aprašydamas šalies karines (sausumos ir jūrų) pajėgas, vartoja karybos, laivininkystės terminus. Taip pat vadovylyje rasta botanikos, zoologijos (augalų ir gyvūnų pavadinimai), chemijos, kalbotyros, tikybos, architektūros ir kai kurių kitų sričių terminų.

Straipsnyje Pabrėžos vadovėlio terminai analizuojami pagal jų šaltinius: 1) paimti iš gyvosios kalbos, 2) pasidaryti savo kalbos žodžių darybos priemonėmis, 3) pasiskolinti iš kitų kalbų.

Paprastųjų žodžių terminizavimas

Paprastųjų kalbos žodžių vertimas terminais vadinamas terminizavimu. Terminizacija paprastai yra susijusi su didesniu ar mažesniu semantiniu (kartais ir gramatiniu) žodžio modifikavimu ir apibrėžimu. Dažniausiai terminizuojamo žodžio reikšmė yra išplečiama, susiaurinama, apibendrinama ar perkeliama pagal tam tikrą požymį visai kitam dalykui pavadinti (Keinys 1980: 64; Klimavičius 1996: 6).

Pabrėža, pirmasis pradėjęs lietuviškai kurti geografijos tekstą, iškart pristigo specialiųjų žodžių pavadinti įvairioms geografijos sąvokoms. Suprasdamas, kad geografija (ypač fizinė) yra ta mokslo sritis, kurios sąvokoms įvardyti galima lengvai ir daug paimti liaudies kalbos žodžių, Pabrėža drąsiai ėmėsi terminizuoti savo tarmės žodžius. *Geografijoje* vartojama per 80 terminizuotų paprastųjų žodžių (40 proc. visų vienažodžių terminų).

---

¹⁰ Kai kurie geografai (Švarcaitė 1981: 213) Pabrėžai ne visai pagrįstai prikiša, kad jis daugiausia vartojęs savo susikurtus, o ne iš gyvosios kalbos paimtus geografinius terminus.

Pabrėža nemažai terminizavo tarmėje vartojamų svetimų žodžių, kurie dabar laikomi barbarizmais (svetimybėmis), pvz.: *rieds* „valstybinė santvarka, valdžia“ 106, *rinkis* 88 „apskritis, apygarda“, *róbežee* 13 „sienos“, *swiets* „pasaulis“ 147 (iš šio žodžio daroma ir daugiau terminų, pvz., *swietingóms* 20). Sudėtinių terminų dėmenimis irgi neretai imami liaudies kalboje vartojami svetimi žodžiai, pvz.: *lęciugs kalnu* „kalnų grandinė, kalnynas“ 5; *beswietytys salas* „negyvenamosios salos“ 157; *lousyjy miestaa* „laisvieji miestai“ 76. Pabrėža, matyt, juos suvokė kaip gyvosios kalbos žodžius, nes jie plačiai buvo (kai kurie ir dabar yra) vartojami žemaičių tarmėje. Jų vertimą terminais turime laikyti ne terminų skolinimusi, o terminizacija. Taip pat terminizacijos, o ne skolinimosi rezultatu laikomi ir terminizuoti senieji skoliniai.

Pirmiausia Pabrėžos geografijos vadovėlyje terminizuojami ir semantiškai beveik nekeičiami paprastieji žodžiai, susiję su geografine aplinka, klimatu, reiškiantys negyvosios gamtos kūnus ir reiškinius, pvz.: *dauba* 130, *debesys* ~ debesis 124, *ežers* 6, *jura ar mary* 5, *kalns* 6, *kalwa* 5, *liitós* ~ lytus 116, *ors* 24, *ópy* ~ upė 6, *óula* 132, *pakalny* 151, *pawasaris* 20, *puga* 7, *sała* 4, *seklyma* „sekluma“ 12, *snyigs* ~ sniegas 133, *uksyna* ~ ūksena 124, *undóu ar wąndóu* ~ vanduo 5, *undenis* 77, *wies* ~ vėjas 7, *wasara* 20, *wietra* 7, *žyima* ~ žiema 21, *žemy* 1. Visi šie žodžiai yra seni baltiški, kai kurie paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės ir žinomi ne tik žemaičiams, bet ir kitomis tarmėmis šnekantiems žmonėms. Kaip rodo LKŽ, dauguma jų yra daugia-reikšmiai. Veikiausiai ne viena reikšmė jie buvo vartojami ir Pabrėžos laikais. Šioje geografijos knygoje terminizuota jų pagrindinė reikšmė. Panašiai paprastuosius žodžius terminizavo ir kiek vėliau už Pabrėžą terminologijos darbą dirbęs kitas žemaitis Laurynas Ivinskis (plačiau žr. Auksoriūtė 1997: 45).

Daug senų baltiškų žodžių terminizuota naudingosioms iškasenoms pavadinti, pvz.: *auksós* 25, *dróska* 123, *gelžys* 25, *ruudas* 125, *sydabrós* 25, *szwyns* 41 ir *szwėns* 123 ~ švinas, *waris* 25. Reikia paminėti, kad Pabrėža jau vartoja tokius pat kaip ir dabar pasaulio šalių pavadinimus¹¹:

---

¹¹ Pavyzdžiui, 1906 m. išleistame J. Jablonskio redaguotame S. Mečiaus geografijos vadovėlyje *Trumpas žemės aprašymas* vartojami kitokie pavadinimai: *rytai*, *vaka-*

Daboty reek ketores binktorynes szalis, arba aplinkomus (okolice) swieta: Pyitus (:potudnie meridies ar Sud)¹²; Sziawry (:Ponoc, Septentrio ar Nord); Ritaa (:Wschod. Oriens ar Est); Wakaraa (Zachod. Occidens ar Ouest) 12–13. Tai taip pat terminizuoti gyvosios kalbos žodžiai.

Knygoje vartojama keletas terminizuotų liaudies kalbos žodžių ne tik fizinės, bet ir politinės, ekonominės geografijos realijoms pavadinti, pvz.: *amataa* 26, *giwentojee* 25, 166, *miests* 33, *óusts* ~ uostas 6, *pylys* 60, *preky* 113, *szalys* 9, *valde* ~ valdžia 10. Dalis šių žodžių yra senieji skoliniai, pvz.: germanizmas *amataa*, slavizmas *miests*.

Paprastųjų žodžių terminizavimas yra susijęs su terminų apibrėžimu. Terminų reikšmė turi būti tiksliai apibrėžta. Nemažai liaudies geografijos terminų knygos išangoje (*Ižėgis*, p. 1–13) apibrėžiami, t. y. jiems tarsi suteikiamas mokslinio termino statusas, pvz.: *sała (:Insula) ira dalys žemys ysz wysu szalu wądenio aplyita* 4; *ópy ir tay sórin-kymys undyns saldžiojy, wagó tekąty* 6.

Kaip jau minėta, neretai terminizuojamo paprastojo žodžio reikšmė yra išplečiama arba susiaurinama, kartais gyvosios kalbos žodis į terminiją perkeliamas visai kitam dalykui pagal panašumą ar kitą bruožą pavadinti. Tokius terminizuotus žodžius galima laikyti semantiniiais dariniais. Nauja terminizuoto žodžio reikšmė su paprastojo žodžio reikšme turi bendrų semų, kurios motyvuoja naują, termininę, reikšmę. Paprastojo žodžio reikšmė ir termino reikšmė yra nevienodai artimos, tai priklauso nuo to, kiek jos turi bendrųjų semų ir ar jos įeina į reikšmės branduolį, ar į reikšmės periferiją. Jei paprastojo žodžio ir termino reikšmių branduoliai sutampa, tai jos nelaikomos skirtingomis sememomis ir žodynuose neskiriamos, pavyzdžiui, jau minėtų žodžių, reiškiančių įvairius gamtos kūnus ir reiškinius (*kalnas, upė, vėtra* ir kt.), ir DŽ, ir LKŽ nurodoma viena reikšmė (neskiriamos dvi – paprastoji ir su pažyma *geogr.* reikšmės)¹³.

---

riai, žiemiai, vasariai. J. Jablonskis dar ir *Mūsų žodynėlyje* (1918) nebuvo apsisprendęs, kurie pasaulio šalių pavadinimai tinkamesni, vartojo nemažai sinonimų.

¹² Pabrėža šalia naujo termino ar, jo manymu, retesnio žodžio skliausteliuose po dvitaškio, kartais po jungtuko *ar*, dažnai pateikia lenkišką, rečiau lotynišką ar kitos kalbos atitikmenį arba lietuvišką sinonimą.

¹³ DŽ tik *kalnas* turi reikšmę su pažyma *geogr.*, bet nėra skiriama paprastoji pirminė reikšmė; žodžių *upė* ir *vėtra* reikšmės šios pažymos neturi.

Terminizuodamas žodžius, Pabrėža nevengė įvairių semantinių keitimų. Geografijos vadovėlyje randame paprastųjų žodžių, kurių terminizuota reikšmė yra susiaurinta. Žodžiais *wersmie*, *szaltnis* (6) pavadintos upės ištakos, pvz.: *prade ópys wadynas wersmie ar szaltnis* 6. Knygos gale šalia žodžio *szaltnis* yra pavartotas dar vienas sinonimas *werdólis*: *szaltnis (ar werdólis rzódóló)* 131. Pagrindinė žodžio *šaltinis* reikšmė yra „vieta, kur iš požeminio vandens gyslos teka vanduo“ (LKŽ XVIII), t. y. vieta, nebūtinai duodanti upei pradžia. O žodžio *wersmė* ketvirtoji reikšmė LKŽ yra „upės ištaka“, iliustraciniai sakiniai pateikiami iš K. Būgos ir M. Daukšos raštų. *Verdulis* LKŽ laikomas žodžio *virduľys* fonetiniu variantu ir neskiriama jo reikšmės „šaltinis, versmė“, bet yra pateikiamas šio žodžio vedinys *verdulingas* „šaltiniuotas“ ir vienas iliustracinis pavyzdys iš Pabrėžos botanikos raštų (LKŽ XVIII). LKŽ duomenys nerodo, kad žodžiai *šaltinis* ir *verdulis* būtų vartoti reikšme „upės ištakos“, matyt, juos galima laikyti individualiais Pabrėžos terminais.

Pabrėžos vadovėlyje randame ir daugiau terminų, kurių reikšmės LKŽ nėra fiksuotos, matyt, kiti autoriai tokiomis reikšmėmis šių žodžių nevartojo. Galima sakyti, kad tai individualūs Pabrėžos geografijos terminai. Žemaičių tarmės žodžiu *troba* geografijos vadovėlyje yra pavadinti parlamento rūmai, pvz.: [...] *sodietamy ysz karaliaus ir dweju trobuu: ysz kóriu pyrmoji sósyded ysz Senata, qtroji ysz Paslu yr Depótawotuju* 43. Terminizuoto paprastojo žodžio *ertmė* reikšmė „tuščia patalpa, tuščias plotas, tuščia vieta“ (LKŽ II) yra apibendrinta, sukonkretinta – *ertmy* 105 „teritorija“ (ta pačia reikšme vartojamas terminas *ertiby* 2). Terminizuodamas paprastojo žodžio *vaisius* daugiskaitos formą *waysey* 25, Pabrėža reikšmę labai išplėtė, šiuo žodžiu vadino valstybėje auginamus gyvulius bei augalus ir gaunamas naudingąsias iškasenas (plg. *vaisius* 8. „turtas“ LKŽ XVII). Geografijos vadovėlyje žodžiu *dyrzós* 20 vadinamas klimatas ir klimatinė juosta, šalia jo vartojamas ir dūrinys *žemdyržis*, pvz.: *Dyrzós ar Žemdyržis, klimat* 24.

Įlankai pavadinti Pabrėža vartojo tris žodžius: *atkóla*, *arba ataka*, *ar kólšy juryny* 5. To meto lenkų geografijos knygoje irgi buvo vartojami trys terminai, plg.: *zatok, odnoga morska, golf* (Wyrwicz 1799: 14). Pirmasis žodis *atkula* retas, matyt, tik šiaurės žemaičių vartojama

mas reikšme „platesnė upės vieta, kur ji įsiterpia į krantą ir kur vanduo lėčiau beteka; užtakis“. LKŽ šio žodžio vartojimo šaltiniai nurodomi Pabrėžos raštai ir duodami du iliustraciniai sakiniai taip pat iš Pabrėžos tarmės ploto – Plungės ir Salantų (LKŽ I). Kad šį žodį vartotų kiti žemaičiai, nėra duomenų, nerandame šio žodžio ir DūnŽ. Tarmėje (ir Pabrėžos botanikos raštuose) *atkula* vartojamas kalbant apie upės užtakį, o geografijos vadovėlyje Pabrėža jo reikšmę apibendrina ir juo pavadina jūros įlanką, pvz.: *Babelmandeb (:wartaa smerty) jung juura arabyny só atkóló arabyny arba juuró raudoonóujy* 135. Kiti sinonimai, matyt, yra sudaryti nusižiūrėjus į lenkiškus terminus: *ataka* (= *attaka*) yra susidarytas pagal lenk. *zatok* (su galūne iš veiksmoždžio *atiteka*), o sudėtinis terminas *kólszy juryny* išsiverstas iš lenk. *odnoga morska*.

Sąsiauriui pavadinti žemaičių tarmėje nebuvo jokio žodžio. Pabrėža šiai sąvokai įvardyti terminizavo galūnės vedinį *pargniuža* 6. Nors šis žodis yra aiškus darinys, vis dėlto galima sakyti, kad Pabrėža jį paėmė gatavą iš gyvosios kalbos, o ne pats išsivedė iš veiksmoždžio *pergniaužti*, nes jo nėra viena reikšmė („perspausti“; „pertempti“; „pusiau per liemenį persmaugti (drabužį)“ LKŽ III) nemotyvuojama termino reikšmės „siauras vandens ruožas tarp žemynų, salų arba tarp žemyno ir salos, jungiantis gretimus vandenynus, jūras ir kitus vandens telkinius“ (Vaitekūnas 1994: 171). O paprastasis žodis *pergniauža* (ir jo variantas *pargniūža*) „suplonėjimas, susiaurėjimas tarp dviejų storesnių, platesnių dalių, išmauga“ (LKŽ IX) yra perkeltas sąsiaurio sąvokai pavadinti pagal požymį „susiaurėjimas, suplonėjimas“¹⁴. Sinonimiškai šalia termino *pargniuža* vartojamas sudėtinis terminas *ąksztibe juryny* 6, kuris yra vertinys iš vokiečių kalbos dūrinio *Meerenge* „sąsiauris“ (vok. *Meer* „jūra“, *Enge* „siaurumas, ankštumas“), lenkų vadovėliuose taip pat buvo vartojami du terminai *ciešnina*, *abo prze-myska morska* (Wyrwicz 1799: 14). Šalia termino *pargniuža* kartais vartojamas būdvardis *ankštas*, pvz.: *ąksztó pargniužó Faro di Messina* 66.

---

¹⁴ Klaipėdoje leistame laikraštyje „Lietuwiszka Ceitunga“ *pergniuža* pavartotas taip pat kaip geografijos terminas siauram žemės (ne vandens) ruožui pavadinti – *sąsmauka* (LKŽ IX).

Keletas Pabrėžos *Geografijoje* terminizuotų paprastųjų žodžių, kurių terminizacijos pamatas yra reikšmės perkėlimas, yra vartojama ir kitų autorių, šių terminų reikšmės fiksuotos LKŽ, pvz.: *gyre* „dykuma“ 140, *jousta* „žemės ruožas, turintis vienodą klimatą“ 129, *kaps* „kraštas, šalis“ 110, *žimie* „herbas“ 27. Tik dabar sunku pasakyti, ar Pabrėža bus nusižiūrėjęs į kitus kurdamas šiuos terminus, ar savarankiškai terminizavęs juos tokiomis reikšmėmis.

Pasakytina, kad Pabrėža vartoja nemažai įdomių tarmės būdvardžių įvairioms oro sąlygoms apibūdinti, pvz.: *i pyitus kaytringas buun wasaras, o žyimas darganootas yr wietringas* 130; *Wydótynioji arba Auksztoji Azyje [...] tór sausa yr dydesnioje dalice ašzri ora, kaytringa wasara [...] yr prykly (ar body) žyimo* 116. Šie būdvardžiai yra artimai susiję su geografijos terminais. Vieni jų yra išvesti iš terminų, kurie kalbamajame vadovėlyje net nepavartoti (*dargana, kaitra*), bet aišku, kad buvo žinomi Pabrėžai. Dalis šių būdvardžių gali būti sudėtinių terminų šaltiniai dėmenys (*sausas, darganotas oras*).

Naujų terminų daryba

Suprantama, kad Pabrėža negalėjo savo tarmėje rasti tinkamų žodžių visoms geografijos sąvokoms įvardyti. Beveik neįmanoma rasti žodžių, kuriais būtų galima pavadinti Lietuvos kraštui nebūdingas realijas (pvz., ugnikalnis, vandenynas) arba tik mokslo nustatytas abstrakčias kategorijas (pvz., platuma, ilguma). Tad Pabrėžai, lietuviškų geografijos terminų kūrimo pradininkui, be savo tarmės žodžių terminizavimo, teko ieškoti ir kitų terminų kūrimo būdų. Jis neskubėjo skolintis ar išsiversti terminą iš kitų kalbų. Pabrėža sėkmingai naudojo lietuvių kalbos žodžių darybos išgalėmis. Šiame vadovėlyje vartojama apie 40 sudarytų naujų geografijos terminų (20 proc. visų vienažodžių terminų).

Kartais yra sudėtinga nustatyti, ar darybiškai skaidus ir tarmėje vartojamas žodis (aiškus darinys) yra terminizuotas, t. y. gatavas paimtas iš tarmės, ar yra pasidarytas kuriuo nors žodžių darybos būdu. Tokiais atvejais atskirti termino šaltinį padeda termino motyvacija. Jei termino reikšmę labiau motyvuoja darybos pamatas, tai jo šaltiniu laikoma žodžių daryba, jei paprastojo žodžio reikšmė –

tai terminizacija. Dėl to aiškus galūnės vedinys *pargniuža* laikomas terminizacijos, o ne darybos rezultatu. Šiame skyriuje neaptariami neoriginalūs, iš kitų kalbų žodžių išsiversti terminai. Jie laikomi vertiniais.

Priesagų vediniai. Pabrėžos *Geografijoje* rasti apie 25 terminai, sudaryti su priesagomis, tai daugiau nei pusė visų darinių. Pabrėža, darydamas naujus terminus, dažniausiai vartojo priesagą *-ybė*. Didžiausia šios priesagos vedinių dalis yra daiktavardžių abstraktai, pvz.: *dalmiibe* „administracinis suskirstymas“ (: *dalmè*), ta pačia reikšme vartojamas ir priesagos *-mė* vedinys *daalme* 78; *darbiiby* „verslas“ (: *darbas*), pvz.: *Galwingóujy darbiiby* (*Zatrudnieniem*) *ira Kawone bądo-os yr bótasdarbs* 119; *dwasyszkiiby* „dvasininkija“ (: *dvasiškis*) 133; *gymniby* (*narodowe*) „tautybė“ 11 (: *giminė*); *galwžódiiby* „žmogžudystė“ 119 (: *galvžudys*); *mokslibys*¹⁵ (*umiejętnosci*) „sugebėjimai, mokėjimai“ 26 (: *mokslas*); *pasiedliiby* „kolonijos, valdos“ (: *pasėdla* „sodybos vieta, sodyba“ LKŽ IX), pvz.: *Ąt pakrasztió auksóutó Europyjonis tór pasiedliibes* 144; *žmogžórdiiby* „žmogžudystė“ (: *žmogžurdys* „kas nuzurgoja žmogų, žmogžudys“ LKŽ XX). Keletas *-ybės* vedinių padaryti iš būdvardžių, pvz.: *ylgiiby* „ilguma“ 147 (: *ilgas*); *platiiby* „platumas“ (: *platus*), pvz.: [Amerika] *gól tarp 210–344° ylgiiibys, o 56° pyitynys lig 80° platiibys šžiaurynys* 147; *wartauniby* „prekyba“ 38 (: *vartaunas* „besiverčiantis prekyba“).

Kitas gana dažnas darybos formantas – priesaga *-imas*: *itapymys* „intakas“ (: *įtapti* „įtekėti“ LKŽ XV, pavyzdys tik iš Pabrėžos raštų), šalia sinonimiškai vartojamas tos pačios priesagos vedinys *noutapymys* (: *nutapti* „įtekėti“ LKŽ XV), pvz.: *kór wiel ópy bęgas, yr i kyta ópy ar i jura ipól, ira Itapym s ar Noutapym s* 6; *padalyjymys* „administracinis suskirstymas“ 27 (: *padalyti*); *pagiwenymys* „šalies valdovo būstinė“ (: *pagyventi*), pvz.: *pagiwenymys* (*rezydencya*) *ciesoriaus* 27; *sómaanims* (*przemysł*) „pramonė“ 42 (: *sumanyti*). Visi šie vediniai žymi veiksmo rezultatą ir yra daromi iš priešdėlinių veiksmazodžių.

---

¹⁵ Maždaug tuo pat metu (1832 m.) šis naujadaras panašia reikšme pavartotas ir pirmajame Prūsuoje leistame lietuvių laikraštyje *Nusidėjimai apie Ewangelijós Pra-siplátinimą tarp Žydų ir Pagonų* (LKŽ VIII).

Rasta keletas priesagos *-cinė* vedinių. Retos reikšmės yra šios priesagos vedinys *giweyny* „žemdirbystė“ 149 (: *gyventi* „dirbti (apie žemę)“ LKŽ III); *boweyne* „šalies valdovo būstinė“ 46 (: *būti*).

Kitų priesagų vedinių Pabrėžos *Geografijoje* rasta po vieną pavyzdį: *-umas: swietingóms (Ludność)* „gyventojų skaičius“ 20 (: *svietas* „žmonės“ LKŽ XIV); *-ūnė: darbuune* „verslas, užsiėmimas“ (: *darbas*), pvz.: *Eskimaa, kóriu darbuune ira medziokle, žwejiiba yr t. t.* 151; *-ukas: ligióks* „pusiaujas“ 116 (: *lygus*). Šiam terminui sudaryti dingstį, matyt, yra davusios kitos kalbos, plg. lot. *aequator* „lygintojas“, lenk. *równik*. S. Daukantas taip pat vartojo naujadarą, sudarytą pagal kitas kalbas: *lygruba* (DLLŽ I 180).

Galūnių vediniai. Gana originalus Pabrėžos sukurtas galūnės *-a* vedinys *nóuszuuka* „krioklys“ (: *nušoko*), pvz.: *Cze atsyraqd szlowinga nóuszuuka (katarakta) Niagary* 152. Krioklį Pabrėža šioje knygoje vadiną ir kitais terminais: *óžkarpis, žeminszuksnis* 6. *Óžkarpis* veikiausiai yra terminizuotas liaudies kalbos žodis, o *žeminszuksnis* – dūrinys.

Priešdėlių vediniai. Rastas vienas priešdėlio *pri-* (atitinkamai *prie-*) vedinys *prizemis (Promontorium)* 4 „iškyšulys“ (: *žemė*).

Dūriniai. Dūryba – palyginti produktyvus Pabrėžos terminų darybos būdas. Šiuo darybos būdu sukurta apie dešimt terminų, tai ketvirtadalis visų vedinių. Vienas iš originaliausių Pabrėžos naujadarų yra dūrinys *ógnakalney (wulkany arba kalnaa ógni yszdómątyjy)* 15 (: *ugnis, kalnas*). Pabrėža šį dūrinį, kaip įprasta žemaičių tarmėje, vartoja su jungiamuoju balsiu *-a-* (plg. *ugnakuras*), tokia forma šis žodis, kaip nurodo LKŽ, pateiktas tik A. Kuršaičio žodyne. Su jungiamuoju balsiu *-i-* pirmąkart žodis *ugnikalnis* užfiksuotas 1906 m. J. Jablonskio redaguotame J. Mečio *Trumpame Žemės aprašyme*, A. Piročkinas šio žodžio autorystę priskiria J. Jablonskiui (Piročkinas 2000: 16). Pabrėža žodį *ugnakalnis (ugnikalnis)* vartojo gerokai prieš J. Jablonskį, tad jo autoriumi reikėtų laikyti Pabrėžą. Kiek keista, bet *ugnikalnio* nevartojo S. Daukantas, jo didžiajame žodyne randame *wulkan, ugnis žiamej’ deganti, wulkanas* (DLLŽ III 267).

Kiek kitokia yra žodžio *pusiasalis* istorija. Pabrėža šiai geografijos sąvokai vartojo naujadarus *pósausala, ar pósausalis (Perinsula)* 4 (: *pusiau, sala*). Žodžio *pusiasalis* autoriumi irgi laikomas J. Jablonskis (Piročkinas 2000: 16). Pats J. Jablonskis griežtai skyrė žodžių *pusia-*

salis ir *pusiausalis* „salos vidurys“ reikšmes, tad Pabrėžos nelabai iš-eitų laikyti geografijos termino *pusiasalis* „sausuma, iš trijų pusių su-pama vandens“ autoriumi. Vėliau *pusiausalis* pusiasalio reikšme bu-vo vartojamas aušrininkų. S. Daukanto žodyne pateiktas naujadaras *pusale*. Rusų geografijos terminų raidos tyrėja L. Kutina (1964: 156) rusišką terminą *пoлюсmpoв* laiko vertiniu iš vok. *Halbinsel*.

Vadovėlyje vartojama dar keletas sudurtinių terminų, kurių ant-rasis dėmuo yra daiktavardis: *dydjuris* „vandenynas“ 5 (: *didis, jūra*), pvz.: *Dydjurió (oceanem) szaukas ciela prabaga undyns surojy aple-jęczioiy žemy 5; nausodis „kolonija“ 159 (: nauja, soda); pyitbruksznis „dienovidinis“ 3 (: pietūs, brūkšnys); žemdyrżis „klimatas“ 115 (: žė-mė, diržas „klimatinė juosta“).*

Taip pat vartojamas vienas kitas dūrinys, kurio antrasis sandas remiasi veiksmažodžiu: *žmogžuuda* „žmogžudystė“ 120 (: *žmogus, žu-do*), *žmogzórda* 120 (: *žmogus, zurdoja „žudo“ LKŽ XIX*).

Apibendrinant galima pasakyti, kad kurdamas geografijos nauja-darus Pabrėža dažniausiai rėmėsi įprastais lietuvių kalbos žodžių da-rybos dėsniais. Produktiviausias yra priesagų darybos būdas, taip pat matyti sudurtinių žodžių gausėjimo polinkiai terminijoje. Nemažai Pabrėžos naujadarų buvo vykusiai sudaryti. Tai rodo, kad panašius ar net tokius pat naujadarus kūrė vėlesni autoriai, pvz., *pusiasalį* – aušrininkai, *ugnikalnį* – J. Jablonskis. Veikiausiai jie nebuvo perimti iš Pabrėžos vadovėlio, nes rankraštis nebuvo spausdintas ir mažai kam žinomas, turbūt jo nebuvo skaitęs ir S. Daukantas, nes jo didžia-jame *Lenkų–lietuvių kalbų žodyne* nerandame nė vieno Pabrėžos ge-ografijos naujadarų.

Skolinti terminai

Be savo kalbos išteklių, dar vienas terminų šaltinis yra svetim-os kalbos. Žodžių skolinimasis yra nevienodo laipsnio. Leksikologijos darbuose skoliniai pagal tai, ar pasiskolinamas visas žodis (ir raiška, ir jo turinys), ar tik jo dalis (išverčiama raiška ar perimama reikšmė), yra skiriami į materialiuosius ir nematerialiuosius skolinius (Baraus-kaitė 1995: 35). Pabrėžos *Geografijoje* vartojamus skolintus terminus taip pat galima skirti į materialiuosius, kurie iš kitų kalbų paimti su

panašia raiška ir turiniu, ir į nematerialiuosius, kurie pamorfemiui išsiversti iš kitų kalbų žodžių. Skolinių vadovėlyje vartojama apie 80 (40 proc. visų terminų). Palyginti didelį skolinių terminų nuošimtį lėmė vadovėlio objektas. Svetimiems kraštams, valstybėms ir jų realijoms aprašyti neišsiverčiama be skolinių žodžių.

Materialieji skoliniai. Nemažą skolinių dalį Pabrėžos *Geografijoje* sudaro įvairių valstybių administracinių vienetų pavadinimai, pvz.: Lenkijos, Prancūzijos – *departamėts* 40, 55; Danijos – *diecezyjy* 103, išnašoje paaiškinama: *Dijecezyje* (rašoma su j!) *cze tóu pati znooczyi, kóu Prawincyje*; Meksikos – *distrikts* (stambesnis vienetas) 155 ir *intendencyje* (smulkesnis) 155; Šveicarijos – *kantons* 69; kitų valstybių – *góbernyjy* 27, *jorydykcyje* 38, *prawincyje* 37, 51 etc. Taip pat rasta politinės, ekonominės geografijos terminų, pvz.: *dakadaa* „pajamos“ 26, 84, *pabryks* 26 ~ fabrikas, *religyjys arba wieras* 19 ir *wiera* 103, *staličze* „sostinė“ 27, vietoj jo kartais pavartojamas sudėtinis terminas *miests pyrmótynis* 32. Vartojama skolinių laivams pavadinti, pvz.: *fregata* 26, 78, *brygs* 78. Visi šie skoliniai yra aplietuvinti – jiems pridėtos žemaitiškos galūnės ir jie kaitomi pagal lietuvių kalbos (atitinkamai žemaičių tarmės) gramatikos taisykles.

Pabrėžos vadovėlyje rasta keletas visai neaplietuvintų skolinių terminų, pvz.: *alabaster* ~ alebastras 41, *Geizer* ~ geizeris 105, *Samum* ~ samumas „toks Afrikos vėjas“ 116, 135, pvz.: *pyitu szalie tąkee pót wies kaytresis óztroszkynątesis wadynams S a m u m*. Tai retai vartojami terminai, reiškiantys Lietuvos kraštui visiškai nebūdingus reiškinius ar objektus, jų geografijos vadovėlyje tėra vos vienas kitas. Pabrėža jiems ne tik nekūrė lietuviškų atitikmenų, bet jų net netaikė prie žemaičių tarmės gramatikos, nepridėjo galūnių ir jų nekaitė. Dabartinėje geografijos terminijoje tas sąvokas irgi pavadina skolinti žodžiai.

Nemažai aptariamoje knygoje vartojama skolinių žodžių įvairiems kitų kraštų gyvūnams (a) ir augalams ar jų vaisiams (b) pavadinti:

a) *bawoolaa* 127 (plg. lenk. *bawól* „buivolas“), *hyenas* ~ hienos 126, *kolibraa* ~ kolibriai 149, *krokodilee* 136, *lamas* 149, *lampartaa* 125 (plg. lenk. *lampart* „leopardas, pantera“), *lawa* „liūtai“ 123, 125, 149, *papuugas* 127, *poowaa* ~ povai 126, *reniferaa* 25, 118 (plg. lenk. *renifer* „šiaurinis elnias“), *stane* „drambliai“ 126, *strušzee* ~

stručiai 136, *szakaale* 123 (plg. lenk. *szakal*), *tygrysa* ~ tиграi 123, 149, *werbludaa* „kupranugariai“ 122, *wigonije* ~ vikunija „tokia lama“ 149;

b) *anasasaa* 136, *china* „kininis sarsaparilis, *Smilax china*“ (BVŽ 1998: 278) 149, *daktilee* 136 (plg. lenk. *daktyl* „datulė“), *ipekakuana* ~ ipekakvana „toks Centr. ir P. Amerikos krūmas“ 149, *kakao* ~ kakava 149, *manioks* 149, *sago* „sagopalmė; kruopos, gaunamos iš tos palmės krakmolo“ 149, *sassafras* „toks Š. Amerikos medis, sasapras“ (LBŽ 1938: 312) 149, *sassaparilla* „sarsaparilis“, plg. vok. *Sassaparill* (BVŽ 1998: 278) 149, *wanilla* ~ vanilė 149.

Pabrėža nekūrė savų terminų retai vartojamoms sąvokoms, įvairių valstybių administraciniais vienetams pavadinti, egzotizmą nekeitė savais žodžiais. Terminus jiems pavadinti daugiausia skolinosi iš lenkų arba per lenkų kalbą.

Nematerialieji skoliniai. XIX a. pradžioje, lituanistinio sąjūdžio metais, buvo ypač vengiama svetimų žodžių. Paprasčiausias būdas kurti naujus terminus buvo pamorfemis žodžių vertimas. Pavyzdžiui, S. Daukanto, didžiausio lietuvių kalbos naujadarų kūrėjo, net 90 proc. sudarytų sudurtinių žodžių pagal sandus atitinka lenkišką prototipą (Subačius 1993: 147). Nemažai vertinių buvo vartojama ir kaimyninių kalbų – rusų (Kutina 1964: 194–204), lenkų (plg. Wyrwicz 1799) geografijos terminijoje.

Daugiausia terminų Pabrėža mėgino verstis iš graikų kalbos. Graikišką terminą *geografija* pamorfemiui vertė *žemiuraszts* 1, bet jį vartojo ne kaip pagrindinį, o tik skliaustuose, pvz.: *Geograpyje* (: *žemiuraszts*) 1. Lenkų geografijos knygoose šis graikų kilmės terminas irgi buvo verčiamas, pvz.: *Geografia abo nauka kraiopisarska* (Wyrwicz 1799: 1). Vadovėlio pradžioje dar pavartojama keletas terminų, padarytų iš šio vertinio, pvz.: *žemraszitojee* „geografai“ 9; *mile žemrašzynyny* (: *Mila geograficzna*) 2. Kitą graikišką terminą *archipelag* „salynas“ vertė keliais terminais: *salmary* 6, 108 (: *sala, marè*), *labjuuris* 162 (: *labai?*, *jūra*), *binktórmary* 6 (: *binkturinis?*, *marè*). Tai paties Pabrėžos vertiniai, kiti autoriai, matyt, jų nevartojo, nes nė vieno iš jų nėra LKŽ; S. Daukantas savo žodyne taip pat neduoda jokio lietuviško atitikmens šiam žodžiui. Valstybės valdymo formai pavadinti šalia skolintų terminų Pabrėža vartojo ir jų vertinius, pvz.: *Rieczy*

paspolitó arba Daugiuwaldy; Demokratycznynis arba gaujewaldis; Arystokratycznynis arba dydóumenwaldis 10.

Keletą terminų Pabrėža sudarė versdamas lenkų kalbos terminus, pvz.: *jurtarpis* „sąsmauka“ 4 (plg. lenk. *międzymorze*); *rąkweykalaa* „rankų darbas“ 26 (plg. lenk. *rękodziela*); *póskaraalós* „vicekaralius, karaliaus vietininkas“ 59 (plg. lenk. *wicekról*).

Atskirai minėtini vietų pavadinimai su priesaga *-ystė*. Kaip teigia S. Ambrazas (2000: 69–70), šie vietų pavadinimai atsirado mūsų raštinijos pradžioje dėl slavų įtakos ir jie laikytini vertiniais¹⁶. Jų randame ir Pabrėžos vadovėlyje, pvz.: *ciesorysty* 9; *kónygaykisztisty* 9; *ponisty* „valstybė“ 9 (plg. lenk. *państwo*). Vartojama vietų pavadinimų ir su slaviška priesaga *-stvo*, pvz.: *grabstwo* 9, *laudgrabstwo* 9, *waywadztwa* 43.

Aiškiaai veikiamas lenkų kalbos, Pabrėža keliems žodžiams suteikė svetimias reikšmes: *žemy* „žemynas“ (plg. lenk. *łąd* „žemė, sausuma, žemynas“), pvz.: *Dydesniosses dalis juró neparskyrtas wadynas Žemie-mis (: Łądami) arba dalymis žemys* 3; *kólka* „(žemės) rutulys“ 5 (plg. lenk. *kula ziemiska* „žemės rutulys“). Iš pastarojo žodžio pasidarytas vertinys *póskólkis* „pusrutulis“, pvz.: *qt póskólkio saulielidynió* 3. Šiek tiek keista, kad Pabrėža, vartodamas pasaulio dalies pavadinimą, paimitą iš gyvosios kalbos – *vakarai*, vakarų pusrutulį pavadina vertiniu – *saulielidynis*, plg. lenk. *zachódni*, o rytų pusrutulį vadina *ritynió* 3.

Pagrindinis veiksnys, lėmęs Pabrėžos sprendimą verstiti terminus, matyt, buvo to meto nuostata – turėti savų terminų. Pasakytina, kad Pabrėža vertinius dažnai vartojo ne kaip pagrindinius terminus, o šalia skolinių.

Išvados

1. Pabrėžos geografijos vadovėlis (parašytas po 1831 m.), laikytinas pirmuoju lietuvišku geografijos vadovėliu, liko nespausdintas, tad mažai kam buvo prieinamas paskaityti. Juo pradėtas lietuviškos geografijos terminijos kūrimo darbas nebuvo perimtas vėlesnių auto-

---

¹⁶ LKG šie žodžiai nelaikomi vertiniais (LKG I 402).

rių, net S. Daukantas, kalbėjęs ta pačia tarme, su kuriuo Pabrėža palaikė ryšius, nevartojo šių terminų.

2. Kurdamas geografijos terminus, Pabrėža pakankamai proporcingai naudojo šiuolaikinės terminologijos skiriamus pagrindinius terminų šaltinius: 1) gyvosios kalbos leksiką; 2) žodžių darybos išgales; 3) kitų kalbų leksiką.

2.1. Sėkmingai terminizuota specialioji liaudies geografijos leksika; nemažai tarmės žodžių paversta terminais, perkėlus jų reikšmę pagal tam tikrą bruožą kuriai nors geografijos sąvokai pavadinti.

2.2. Naujadarai dažniausiai kurti toms geografijos sąvokoms, kurioms ir vėliau buvo daromi lietuviški žodžiai (*dydjuris*, plg. *vandenynas*). Vienas kitas Pabrėžos sukurtas terminas (*ógnakalnis*, plg. *ugniakalnis*) prilygo J. Jablonskio naujadarams, kurie dabar yra geografijos terminai.

2.3. Skolintasi daugiausia tie terminai, kurie atspindi svetimų kraštų realijas ir rečiau vartojami, o iš kitų kalbų versti tie terminai, kurie geografijos moksle pakankamai dažni ir neturi atitikmenų žemaičių tarmėje.

LITERATŪRA

- Ambrasas S. 2000: *Daiktavardžių darybos raida 2*, Vilnius.
- Auksoriūtė A. 1997: Paprastųjų žodžių terminologizavimas XIX a. (L. Ivinskio *Prigimtuomenė*). – *Lituanistica* 3 (31), 44–53.
- Barauskaitė J. 1995: Leksikologija. – *Lietuvių kalba* 1, Vilnius, 4–77.
- BVŽ – *Botanikos vardų žodynas*. Red. R. Jankevičienė, Vilnius, 1998.
- DLLŽ – *Simono Daukanto raštai: Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas 1–3*. Parengė G. Subačius, Vilnius, 1993–1996.
- DūnŽ – Vitkauskas V. *Šiaurės rytu dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius, 1976.
- DŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. St. Keinys, Vilnius, 1993.
- Gidžiūnas V. 1994: *Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849)*, Roma–Vilnius.
- Jonikaitė Z. 1972: Apie J. Pabrėžos botanikos veikalų rašybą. – *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*, Vilnius, 62–65.
- Keinys St. 1980: *Terminologijos abėcėlė*, Vilnius.
- Kišūnienė N. 1972: J. Pabrėžos bibliografija. – *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*, Vilnius, 95–114.
- Klimavičius J. 1996: Nuo liaudies terminijos prie mokslinės. – *Terminologija* 3, 4–25.
- Kudaba Č., Bieliukas K. 1976: Pirmųjų lietuviškųjų geografinių vadovėlių apžvalga. – *Geografinis metraštis* 14, 207–213.

- Kutina L. 1964: Л. Л. Кутина. *Формирование языка русской науки (Терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века)*. Москва – Ленинград.
- LBŽ – *Lietuviškas botanikos žodynas*. Red. J. Dagys, Kaunas, 1938.
- LKG I – *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius, 1965.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002.
- Piročkinas A. 2000: Jonas Jablonskis – naujų žodžių kūrėjas. – *Gimtas is žodis* 11, 14–16.
- Pribušauskaitė A. 1982: Knygos iš Jurgio Pabrėžos asmeninės bibliotekos. – *Bibliotekų darbas* 4, 35.
- Subačius G. 1993: Simono Daukanto Didžiojo lenkų–lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba. – *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* 4, 135–216.
- Subačius G. 1996: Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos žemaičių kalba. – *Lietuvių atgimimo istorijos studijos* 8, 10–113.
- Švarcaitė I. 1981: Lietuviškoji geografinė terminija. – *Geografinis metraštis* 19, 213–216.
- Tarvydas J. 1972: J. Pabrėža – pirmojo lietuviško geografijos vadovėlio autorius. – *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*, Vilnius, 55–62.
- Vaitekūnas S. 1994: *Enciklopedinis geografijos žodynas*, Kaunas.
- Wyrwicz 1799: *Geografia czasów teraźniejszych, albo opisanie naturalne y polityczne królestw, państw, stanów wszelakich ...: ku pożytkowi narodowej młodzi przez X. Karola Wyrwicza ...* wydana; a teraz na nowo przedrukowana w Wilnie w Drukarni J. K. Mci przy Akademii.

THE TERMINOLOGY OF J. A. PABRĖŽA'S GEOGRAPHY TEXTBOOK

Summary

This article deals with the terminology of the first Lithuanian Geography textbook written by J. A. Pabrėža (1771–1849), a famous Samogitian naturalist and Franciscan Father. Pabrėža created terms by three means: 1) making terms out of folk lexis, 2) derivating neologisms, 3) borrowing terms (from other languages). Pabrėža used many words from his native dialect as terms of geography (*kalns* 'mountain', *opy* 'river', *sala* 'island'); created suitable terms of geography (*darbiūby* 'occupation', *ógnakalnis* 'volcano', *dýdjuris* 'ocean' etc.); borrowed terms to name various phenomena (*geizer* 'geyser') and used some calques from Greek (*žemiuraszts* 'geography') and Polish (*jurtarpis* 'isthmus, neck').

The book was written in his native Northern Samogitian sub dialect of Kretinga after 1831 but was not published.

Robertas GEDRIMAS
 Šiaulių universitetas
 P. Višinskio g. 38, LT-5400 Šiauliai
 E. paštas gedrimas@splius.lt

Gauta 2003-11-12